

مقاله پژوهشی: تحلیل آسیب شناسانه حرکت بیداری اسلامی در کشور مصر

۲۰.۱۰۰۱.۱.۳۳۲۹۲۵۳۸.۱۴۰۱.۱۲.۴۵.۵.۸

مجتبی امانی، حجت‌اله واعظی نژاد^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۲۹

چکیده

تحولات انقلابی در کشور مصر به سرنگونی دولت مبارک و روی کار آمدن اخوان المسلمین منتهی گردید. جذابیت و سرعت بالای تحولات باعث گردید که بسیاری از تحلیل‌گران مسائل سیاسی از آن به‌عنوان آغاز دگرگونی جهان اسلام یاد کردند؛ اما با پدید آمدن یک موج اجتماعی یا شبه اجتماعی که به «جنبش ترمز» لقب یافت؛ این خیزش مردمی را با بحران درونی مواجه کرد. با پدید آمدن این موج و چالش درونی ایجاد شده، ابتدا ارتش به نام حمایت از خواسته مردم، خود را وارد صحنه کرد و در نهایت قدرت‌های جهانی به سرمداری آمریکا در راستای اهداف استعماری توانستند با کنش‌گری فعال خود، حرکت بیداری اسلامی در این کشور را مصادره کرده و به انحراف بکشانند.

این مقاله با هدف آسیب‌شناسی حرکت بیداری اسلامی در کشور مصر به روش آمیخته (موردی - زمینه‌ای) در قلمرو زمانی وقوع این خیزش، با رویکرد اکتشافی - تبیینی از طریق به‌کارگیری آمارهای توصیفی و استنباطی (تحلیل عاملی) در یک جامعه آماری ۴۰ نفره در جهت پاسخگویی به این سؤال که مهم‌ترین عوامل سرخوردگی اجتماعی و ایجاد انحراف و بروز آسیب در روند حرکت بیداری اسلامی در مصر چیست؟ انجام شد. بر اساس یافته‌های این پژوهش؛ مهم‌ترین عوامل ایجاد آسیب بر روند بیداری اسلامی در کشور مصر به ترتیب اولویت مربوط به حوزه نظامی و امنیتی، ایدئولوژی، سیاسی و اقتصادی در بعد داخلی و سپس سطح منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای در بعد خارجی است.

کلیدواژه‌ها: بیداری اسلامی، آسیب‌شناسی، مصر.

۱ . دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی تهران - دانشکده علوم و تحقیقات،

aroul.afsari2020@gmail.com

۲ . دانش‌آموخته دکتری مطالعات امنیت ملی دانشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی (نویسنده مسئول)

vaezi.h45@gmail.com.

مقدمه و بیان مسئله

منطقه شمال آفریقا به دلیل دارا بودن اکثریت جمعیت مسلمان و حضور جنبش‌ها و نهضت‌های اسلامی؛ یکی از مهم‌ترین مناطق جهان اسلام به شمار می‌رود. در میان کشورهای شمال آفریقا، کشور مصر به دلیل داشتن تمدن و فرهنگ طولانی و نیز موقعیت ژئواستراتژیک و ژئوپلیتیک، از نقش و تاثیر بی بدیلی نیز در حوزه تحولات این منطقه و همچنین کشورهای جنوب غرب آسیا برخوردار است.

نقش پر رنگ مصر را می‌توان در همه تحولات منطقه جنوب غرب آسیا، به‌ویژه تحولات مربوط به جنبش‌های اسلامی مشاهده کرد؛ به‌گونه‌ای که از دهه ۱۹۷۰ تا ۱۹۹۰ میلادی شاهد حضور و رشد احزاب و نهضت‌های اسلامی و جهادی در این کشور بوده‌ایم که الهام‌بخش سایر جنبش‌های اسلامی جنوب غرب آسیا و شمال آفریقا نیز شده‌اند؛ هرچند با برخورد حکومت حسنی مبارک با این جنبش‌ها و دستگیری رهبران آن؛ این حرکت‌ها در مقطعی رو به خاموشی رفت؛ اما تحولات انقلابی اخیر در کشور مصر که تحت عنوان «حرکت بیداری اسلامی» در سال‌های ۲۰۱۱ و ۲۰۱۲ به وقوع پیوست، امید تازه‌ای را در محیطی که پیش از آن به واسطه سلطه غرب از یک‌سو و ناکارآمدی دولت شبه موروثی و مادام‌العمر از سوی دیگر، حالت «بن‌بست» پیدا کرده بود ایجاد کرد.

جنبش اعتراضی و خیزش مردم مصر با الهام از رویدادهای تونس، از روز ۲۵ ژانویه ۲۰۱۱ و با فراخوان تجمع اعتراضی گروه جوانان حامی دموکراسی به نام «جنبش ۶ آوریل» در فیس‌بوک آغاز شد و تا ۱۸ روز بعد یعنی ۱۱ فوریه ۲۰۱۱ (۲۲ بهمن ۱۳۸۹) و در پی استعفای حسنی مبارک، به مهم‌ترین و اساسی‌ترین خواسته خود که برکناری مبارک از سریر قدرت بود، دست یافت؛ پس از مدت بسیار کوتاهی، شعله‌های قیام به لیبی نیز سرایت کرد و سرآغاز رشته‌ای از تحولات و تغییرات سیاسی در جهان عرب و شمال آفریقا گردید و در همین مدت نیز نقشه سیاسی جهان عرب را به‌طور جدی دچار تغییر و تحول اساسی نمود.

جنبش بیداری اسلامی در کشور مصر با وجود نقاط قوتی چون برخورداری از عقبه مردمی فراگیر متکی بر مبانی اعتقادی و تاریخی، پیش‌رو داشتن تجارب ارزشمند انقلاب اسلامی ایران و جبهه مقاومت، پیروزی‌های نسبتاً کم‌هزینه و سریع، غافلگیری و سردرگمی جبهه مقابل و به‌خصوص نظام سلطه به‌عنوان حامی اصلی رژیم حاکم؛ اگرچه به تغییر حکومت دست نشانده و استبدادی مبارک انجامید و راهبرد دنیای استکبار در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا را به چالش کشید و همچنین نویدبخش ایجاد موج تازه‌ای از به قدرت رسیدن اسلام‌گرایان در منطقه بود و حتی انتظار می‌رفت که این روند قدرت‌یابی جدید، به تدریج در دیگر کشورهای منطقه نیز به مرحله ظهور برسد و منجر به تغییر مختصات هندسه قدرت در منطقه گردد؛ لیکن این خیزش مردمی در مسیر خود با چالش‌ها و آسیب‌هایی مواجه شد و به هدف اصلی خود که همان دگرگونی بنیادین در ساختار قدرت حاکم در این کشور بود، دست نیافت و به نقطه اوج خود و پیروزی نهایی نرسید.

به تعبیر دیگر می‌توان گفت: سرعت تحولات انقلابی در کشور مصر، آن‌قدر جذابیت داشت که بسیاری از تحلیل‌گران مسائل سیاسی از آن به‌عنوان آغاز دگرگونی جهان اسلام یاد کردند؛ اما زمان زیادی طول نکشید که با پدید آمدن یک موج اجتماعی یا شبه اجتماعی در این کشور که به «جنبش تمرد» لقب یافت؛ این خیزش مردمی را با بحران درونی مواجه کرد؛ این جنبش که از سوی جوانان جنبش فوریه ۲۰۱۱ راه‌اندازی شده بود، در یک کمپین اجتماعی موفق شد در فاصله اردیبهشت تا تیرماه ۱۳۹۲ میلیون‌ها نفر را به خیابان بکشاند؛ هرچند میوه این جنبش را نه جنبش تمرد و نه «جبهه انقاذ» که مرکب از سه حزب تحت رهبری صباحی، عمرو موسی و البرادعی شکل گرفته بود، چیدند؛ بلکه ابتدا ارتش به نام حمایت از خواسته مردم، خود را وارد صحنه کرد و در نهایت، قدرت‌های جهانی به سردمداری آمریکا در راستای اهداف استعماری خود توانستند با ایفای نقش و کنش‌گری فعال در مصر، حرکت بیداری اسلامی در این کشور را مورد مصادره قرار داده و به انحراف بکشانند.

اهمیت (دستاورد‌های) این تحقیق با رویکرد ایجابی و نگاهی علمی به شرح زیر قابل

بیان است:

۱. شناخت نقاط قوت و ضعف و فرصت‌ها و تهدیدهای نهفته در خیزش مردمی مصر؛
  ۲. کمک به مصون‌سازی خیزش‌های مشابه منطقه در مقابل آسیب‌های پیش‌رو؛
  ۳. کمک به نخبگان جهان اسلام در تحلیل درست و واقعی تحولات سیاسی کشورهای مسلمان به‌ویژه تحولات کشور مورد مطالعه به‌منظور برون‌رفت از وضعیت پدید آمده، تداوم خیزش در مسیر و اهداف اصلی آن و همچنین کمک به ترسیم چشم‌انداز و افق مطلوب آینده؛
  ۴. ارتقای دانش مدیران راهبردی کشور در هدایت صحیح جریان بیداری اسلامی در کشور مورد مطالعه و سایر کشورها.
- ضرورت انجام این پژوهش با رویکرد سلبی و نگاه عملی به شرح زیر است که در صورت انجام نشدن این نوع از پژوهش‌ها، پیامدهای زیر را به دنبال خواهد داشت:
۱. ناشناخته ماندن علل و عوامل بروز انحراف و آسیب در حرکت بیداری اسلامی در کشور مورد مطالعه و در نتیجه، ناشناخته ماندن راه‌های علاج انحرافات و آسیب‌های پیش‌رو و تبدیل فرصت‌ها به تهدید.
  ۲. عدم دستیابی به راهکارهای لازم در جهت مدیریت آسیب‌های محتمل برای دیگر خیزش‌های مردمی - اسلامی در سایر کشورهای جهان به ویژه جهان اسلام؛
  ۳. فراهم نشدن فضای علمی و پژوهشی مناسب برای شناخت و تحلیل واقعی تحولات سیاسی کشور مورد مطالعه و سایر کشورها با فضای سیاسی و اجتماعی مشابه.
- بنابراین؛ این مقاله با هدف شناخت و تحلیل آسیب شناسانه حرکت بیداری اسلامی در کشور مصر به روش آمیخته (موردی زمینه‌ای) در قلمرو زمانی این خیزش (بازة زمانی ژانویه ۲۰۱۱ تا جولای ۲۰۱۳) تاکنون با رویکرد اکتشافی - تبیینی از طریق به‌کارگیری آمارهای توصیفی و استنباطی (تحلیل عاملی) در یک جامعه آماری ۴۰ نفره در جهت پاسخگویی به این سوال که مهم‌ترین عوامل سرخوردگی اجتماعی و ایجاد انحراف و

آسیب در روند حرکت بیداری اسلامی در کشور مصر چیست؟ انجام شده که ماحصل آن معرفی و تبیین مهم‌ترین عوامل این انحراف در دو دسته آسیب‌های درونی و بیرونی می‌باشد.

پیشینه تحقیق

آسیب‌شناسی جریان موسوم به بیداری اسلامی (حسین دارابی، ۱۳۹۳)؛ دانشگاه شیراز - دانشکده حقوق و علوم سیاسی: بر پایه این تحقیق، از مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی این کشورها می‌توان به تأثیر دخالت قدرت‌های خارجی به لحاظ اقتصادی و سیاسی، ضعف در نهادسازی پس از انقلاب و فقدان اجماع نخبگان و ضعف عملکردی آن‌ها در نظام سیاسی نوین، دیکتاتوری و خفقان سیاسی و ... اشاره کرد.

نسبت انقلاب اسلامی و بیداری اسلامی در تونس و مصر (هادی ابراهیمی کیاپی، ۱۳۹۳)؛ دانشگاه علامه طباطبایی - دانشکده حقوق و علوم سیاسی: این رساله در پاسخ به چرایی و چگونگی نسبت انقلاب اسلامی با تحولات بیداری اسلامی منطقه (تونس و مصر) می‌باشد و موضوع اصلی آن را نسبت‌یابی انقلاب اسلامی با تحولات موسوم به بیداری اسلامی در کشور مصر و تونس بر اساس رهیافت هویت‌گرا و نظریه‌های انقلاب تشکیل می‌دهد.

علل و عوامل بیداری اسلامی در خاورمیانه و شمال آفریقا (مطالعه موردی تونس، مصر، لیبی و یمن)، (دهقانی فیروزآبادی، سید جلال؛ محسنی، سجاد، ۱۳۹۴)؛ این پژوهش تلاش کرده تا در چارچوب یکی از رهیافت‌های نظری چند عاملی انقلاب، به تبیین روشمند علل و عوامل تحولات خاورمیانه و شمال آفریقا بپردازد. با توجه به یافته‌های این پژوهش، مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر تحولات خاورمیانه و شمال آفریقا، متغیرهای ملی شامل توسعه وابسته، دولت سرکوبگر و شخصی، زوال اقتصادی، شکاف اقتصادی، شکاف مذهبی و قومی و شکاف سنی و جنسی و متغیرهای بین‌المللی شامل نفوذپذیری در برابر تبلیغات رسانه‌ای، نقش سازمان ملل متحد و ایالات متحده آمریکا در فرایند افزایش فشار و تأثیرپذیری از انقلاب اسلامی هستند.

بیداری اسلامی؛ مطالعه موردی قیام مردم مصر (نریمان عنادی)، دانشگاه پیام نور استان قزوین - دانشکده علوم اجتماعی؛ این پژوهش به بررسی زمینه‌ها و عوامل شکل‌گیری قیام مردم مصر در ۲۵ ژانویه ۲۰۱۱ میلادی ۵ بهمن ۱۳۸۹ پرداخته است؛ بر اساس یافته‌های این پژوهش، عواملی مانند: افزایش شکاف بین مردم و حکومت، احساس زایل شدن هویت‌های فرهنگی، قومی و ملی (بحران هویت)، ناامیدی جوانان مصری در اجرای اصلاحات مسالمت‌آمیز در کنار بیکاری و فقر مردم، از مهم‌ترین عوامل شتاب‌دهنده قیام مردم مصر محسوب می‌شوند.

بررسی چالش‌های سیاسی و مذهبی فراروی بیداری اسلامی در خاورمیانه، مطالعه موردی کشورهای مصر، عربستان و عراق، (حمزه نجاتی‌آرانی، ۱۳۹۲)، دانشگاه امام صادق: بر اساس یافته‌های این رساله، فرایند بیداری اسلامی در کشورهای مورد مطالعه در مسیر دستیابی به اهداف خود با چالش‌ها و موانع متعددی روبه‌رو شده که برخی از این چالش‌ها ناشی از ضعف‌های ماهیتی و ساختاری نهضت‌های بیداری اسلامی و برخی هم متأثر از عوامل خارجی مانند نفوذ کشورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در به انحراف کشاندن حرکت بیداری اسلامی است.

نقاط اشتراک، افتراق و نوآوری پژوهش

نقاط اشتراک: این پژوهش از نظر پرداختن به ریشه‌ها و زمینه‌های شکل‌گیری خیزش مردمی در کشور مصر و نیز شناخت چیستی آسیب‌ها، با پژوهش‌های پیشین دارای نقاط مشترک می‌باشد.

نقاط افتراق: پژوهش‌های پیشین عمدتاً به شناخت چیستی انحرافات و آسیب‌ها پرداخته است در حالی که پژوهش حاضر علاوه بر چیستی، به تبیین چرایی بروز آسیب در فرایند شکل‌گیری بیداری اسلامی در کشور مصر تمرکز یافته است.

نوآوری پژوهش: با در نظر گرفتن نقاط اشتراک و افتراق این پژوهش با پژوهش‌های

پیشین، نوآوری پژوهش حاضر به شرح زیر است:

- بدیع بودن موضوع و ادبیات پژوهش تحت عنوان «بیداری اسلامی»؛
- استخراج شاخص‌های اسلامی بودن و ماهیت خیزش مردم مصر؛
- توجه به چرایی بروز آسیب به جای توجه صرف به چیستی آسیب‌ها؛
- جامع بودن فرایند آسیب‌شناسی (بررسی همه ابعاد درونی و بیرونی آسیب‌های ایجاد شده بر روند حرکت بیداری اسلامی).

۱. مبانی نظری

الف. بیداری اسلامی

«بیداری اسلامی» نوع هم‌پوشانی مفهومی با مقوله‌هایی مانند اصلاح دینی، احیای دینی، اسلامی‌گرایی و مانند آن دارد و در زبان عربی معاصر نیز با تعبیر گوناگونی مانند: (الصُّحُوَّةُ الْإِسْلَامِيَّةُ)، (الْبَعثُ الْإِسْلَامِي)، (الْتِيَارُ الْإِسْلَامِي)، (الْحَرَكَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ) و سرانجام (اليقظة الاسلاميه) و یا در پیوند با برخی از این مفاهیم از آن یاد شده است (الویری، ۱۳۹۰: ۲۱۷).

مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در تبیین مفهوم بیداری اسلامی فرمودند: «بیداری اسلامی، یعنی حالت برانگیختگی و آگاهی‌ای که اکنون به تحولی بزرگ در میان ملت‌های این منطقه انجامیده و قیام‌ها و انقلاب‌هایی را پدید آورده که هرگز در محاسبه شیاطین مسلط منطقه‌ای و بین‌المللی نمی‌گنجد؛ خیزش‌های عظیمی که حصارهای استبداد و استکبار را ویران و قوای نگهبان آن‌ها را مغلوب و مقهور ساخته است...» (بیانات معظم‌له در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی ۱۳۹۰/۰۶/۲۶).

ب. آسیب‌شناسی

واژه «آسیب‌شناسی» نخست در حوزه علوم زیستی و طب متداول شد و آن‌گاه در همه رشته‌های علمی وارد شد و در عرصه‌ها و جنبه‌های مختلف روان‌شناختی، تربیتی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، دینی و پزشکی به کار گرفته شد؛ این واژه در لغت به معنای چیزی را که دچار آسیب شده است را مثل یک طبیب بررسی کردن؛ یعنی: تحت معاینه

قرار دادن، بررسی سوابق بیماری که الان دچارش شده در راستای تشخیص و پس از آن در مقام معالجه برآمدن (مطهری، ۱۳۷۶، ج ۲۵: ۴۳۴). آسیب‌شناسی در علوم انسانی به معنای شناسایی آن دسته از عوامل مهم و مؤثری که به وجود آمدن و تداوم حیات آن‌ها می‌تواند فرایند تحقق اهداف هر نظامی (سامانه‌ای) را متوقف و یا به صورت محسوس کند نماید، تعریف شده است (بنیانیان، ۱۳۸۷: ۵۲).

ج. آسیب‌شناسی بیداری اسلامی

در این تحقیق، آسیب‌شناسی بیداری اسلامی یا تحلیل آسیب شناسانه بیداری اسلامی در کشور مصر به شناخت و مطالعه عواملی گفته می‌شود که در فرایند حرکت بیداری اسلامی در این کشور در مسیر دستیابی به ارزش‌ها، آرمان‌ها و اهدافش، مانع ایجاد کرده و آن را متوقف و یا به نحو چشم‌گیری کند می‌سازد. آسیب‌هایی که چهره‌های گوناگون و متفاوتی دارند؛ چنانچه این آسیب‌ها به موقع شناسایی و دفع نشوند، ممکن است حرکت یا خیزش مردمی ایجاد شده را از بین ببرند یا حداقل آن را از رسیدن به اهداف و آرمان‌هایش باز دارند. از یاد بردن اصول و اهداف بیداری، کاهش انگیزه‌ها، سست شدن عزم‌ها، دنیا-طلبی و غنیمت جویی، غرور ناروا، غفلت از توطئه‌ها، اعتماد به بیگانگان، تفرقه و اختلاف، از مهم‌ترین خطرها و آفات بیداری اسلامی است که اگر به‌درستی رصد نشوند و تدبیری برای مبارزه با آن‌ها اندیشیده نشود، می‌تواند به‌عنوان عامل بازدارنده عمل نموده و فرصت‌های پدید آمده را تبدیل به تهدید نمایند (استنباط پژوهشگر).

د. ماهیت قیام مردم مصر و زمینه‌های شکل‌گیری آن

مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، چهار عنصر مهم اسلامی بودن، مردمی بودن، ضد استکباری بودن و ضد صهیونیستی بودن را از ماهیت قیام ملت مصر معرفی کردند؛ ایشان همچنین قیام مردم مصر را به‌عنوان یک حرکت اسلامی و آزادی‌خواهانه یاد کردند.^۱

۱. بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۰/۳/۱۴

۲. بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۸۹/۱۱/۱۵

رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی) همچنین در نخستین اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی، در تبیین هویت قیام‌ها و انقلاب‌های جاری در منطقه از جمله قیام مردم مصر، مردمی بودن این انقلاب‌ها را مهم‌ترین عنصر در تشکیل هویت آن‌ها معرفی کردند.^۱ قاسمی برخلاف دیدگاه‌های غربی؛ بر این نظر است که تحولات جدید در کشورهای عربی از جمله کشور مصر از نظر ماهیتی به انقلاب اسلامی ایران پیوند عمیقی دارد؛ وی به مؤلفه‌هایی مانند «دین مشترک»، «دشمن مشترک»، «وحدت ملی» و «مردم‌سالاری» به‌عنوان برخی وجوه مشترک بین انقلاب ایران و جنبش‌های سیاسی-اسلامی اخیر در منطقه اشاره می‌کند (قاسمی، ۱۳۹۲: ۳۸۱).

فهمی هویدی، روزنامه‌نگار و متفکر برجسته مصری در سفری که پس از انقلاب مصر به ایران داشت و طی سخنرانی در نشست دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه به مقایسه انقلاب‌های ایران و مصر پرداخت؛ به نظر وی هر دو انقلاب تأثیرات استراتژیک شگرفی در بعد منطقه‌ای و در خصوص روابط با قدرت‌های بزرگ به ویژه آمریکا و قدرت منطقه‌ای اسرائیل گذاشتند و پرونده فلسطین به یکی از مهم‌ترین مقوله‌های امنیت ملی و سیاست خارجی هر دو کشور پس از انقلاب تبدیل شد؛ درعین حال انقلاب ایران، انقلابی دینی بود و یک چهره بارز دینی در رأس آن قرار داشت که آن را هدایت می‌کرد؛ درحالی‌که انقلاب مصر، انقلابی ملی است که جریان‌های اسلامی جزئی از آن هستند و رهبری روشنی نداشت که بخواهد آن را هدایت کند و به همین دلیل نیز اهداف و دستاوردهای آن همچنان مجهول است (هویدی، ۲۰۱۱: الف).

فرزندی اردکانی، در نقد دیدگاهی که ماهیت قیام مصر را ماهیتی صرفاً اقتصادی می‌پندارد، اقتصادی خواندن ماهیت این قیام را برداشت سطحی از قیام می‌داند و اعتقاد دارد، دو عنصر اساسی به عنوان ماهیت قیام مردم این کشور خودنمایی می‌کند: اول، بیداری دینی و اسلامی به‌طور خاص و دوم، ضدیت با نظام سلطه به‌طور عام و ضدیت با رژیم صهیونیستی به‌طور خاص (فرزندی اردکانی، ۱۳۹۱: ۱۳۵).

۱. بیانات مقام معظم رهبری در تاریخ، ۱۳۹۰/۶/۲۶

تیجانی سماوی از متفکران و پژوهشگران دنیای اسلام، ماهیت جنبش‌های منطقه شمال آفریقا از جمله کشور مصر را دارای ماهیت اسلامی می‌داند؛ از نظر او انتخاب روز جمعه به عنوان یک نماد اسلامی در شروع حرکت انقلابی مردم، شعارهای تکبیر و سجده شکر انقلابیون، از شاخص‌های اسلامی بودن ماهیت جنبش‌های منطقه است (تیجانی سماوی، ۱۳۹۱:۱۲۱).

درباره زمینه‌های شکل‌گیری خیزش مردمی در کشور مصر، نظرات متعددی مطرح می‌باشد؛ برخی رشد فقر و ایجاد بحران اقتصادی در این کشور را عامل اصلی این خیزش یاد می‌کنند (Lynch, 2011:33)؛ برخی دیگر از صاحب‌نظران به عوامل دیگری مانند اسلام ستیزی از سوی نظام‌های حاکم، فرسودگی حکومت و عدم گردش نخبگان در بدنه حکومت را از عوامل اصلی خیزش در این کشور نام می‌برند (Osman, 2010:186). گلدستون، عواملی مانند به وجود آمدن فساد اقتصادی در کشور مصر و به‌ویژه وجود فساد گسترده و ثروت نجومی در میان خاندان مبارک و خواص وابسته به آنان در کنار استبداد و انسداد سیاسی ایجاد شده در فرایند قدرت را از جمله عوامل نارضایتی مردم و شکل‌گیری انقلاب مصر معرفی می‌کند (Goldston, 2011:75).

ه اصول قیام مصر از دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)

رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی)، شعارها و رفتارهای مردم منطقه از جمله مردم مصر در حرکت بیداری اسلامی را نشان‌دهنده اصول، ارزش‌ها و اهداف انقلاب‌های جاری در منطقه خواندند و اصول انقلاب‌های اخیر منطقه از جمله کشور مصر را چنین برمی‌شمرند:

۱. احیاء و تجدید عزت و کرامت ملی که در طول زمان با دیکتاتوری حاکمان فاسد و با سلطه سیاسی آمریکا و غرب، در هم شکسته و پایمال شده است.
۲. برافراشتن پرچم اسلام که عقیده عمیق و دل‌بستگی دیرین مردم است و برخورداری از امنیت روانی و عدالت و پیشرفت و شکوفایی‌ای که جز در سایه شریعت اسلامی به دست نخواهد آمد.

۳. ایستادگی در برابر نفوذ و سلطه آمریکا و اروپا که در طول دو قرن بیشترین لطمه و خسارت و تحقیر را بر مردم این کشورها وارد آورده‌اند.

۴. مبارزه با رژیم غاصب و دولت جعلی صهیونیست که استعمار چون خنجری در پهلو کشورهای منطقه فرو برده و وسیله‌ای برای ادامه‌ی سلطه اهریمنی خود ساخته و ملتی را از سرزمین تاریخی خود بیرون رانده است!

و. عوامل ایجاد آسیب در مسیر حرکت بیداری اسلامی در مصر

(۱) تبدیل نهضت اسلامی به معارضة فرقه‌ای مذهبی

رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی) تبدیل نهضت‌های بیداری اسلامی به معارضه‌های خونین فرقه‌ای و مذهبی و قومی و ملی را به‌عنوان تهدید خطرناک این نهضت یاد می‌کنند و به همه مصلحان و نخبگان دینی و سیاسی بر مراقبت و جلوگیری از آن توصیه می‌کنند؛ معظم‌له این اقدام را به‌عنوان یک توطئه از سوی سرویس‌های جاسوسی غرب و صهیونیسم می‌داند که با کمک دلارهای نفتی و سیاست‌مداران خودفروخته، از شرق آسیا تا شمال آفریقا و به ویژه در منطقه عربی، با جدیت و اهتمام دنبال می‌شود.^۱

حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای؛ همچنین تفرقه دستگاه‌های دینی را یکی از عوامل به نتیجه نرسیدن حرکت بیداری اسلامی دانسته و می‌فرماید: «در زلزله بیداری اسلامی هم، «دین»، مردم را به میدان کشاند؛ اما چون دستگاه‌های دینی در آن کشورها متفرق هستند؛ این کار استمرار نیافت و بیداری به نتیجه لازم نرسید».^۲

(۲) ناکارآمدی اخوان المسلمین در نظام‌سازی

قاسمی؛ یکی از عوامل اصلی به نتیجه نرسیدن قیام مردم مصر را ناکارآمدی و ناکامی اخوان المسلمین در تثبیت و تداوم نظام سیاسی در این کشور می‌داند؛ از نظر قاسمی، اخوان

۱. بیانات مقام معظم رهبری در اجلاس بیداری اسلامی، ۱۳۹۰/۶/۲۶

۲. بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۲/۹

۳. بیانات در دیدار طلاب و روحانیون استان تهران، ۱۳۹۵/۲/۲۵

المسلمین مصر در فرایند خیزش و تأسیس نظام سیاسی به دنبال احیاء اسلام و ارزش‌های اسلامی در قیام علیه وضع موجود (ساختار مستبد) بود؛ اما پس از تجربه یک سال تشکیل نظام سیاسی و حکومت‌داری موفق به تثبیت و تداوم آن نشد (قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۷۹).

مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، در دیدار شرکت‌کنندگان در اجلاس جهانی اساتید دانشگاه‌های جهان اسلام و بیداری اسلامی، «نظام‌سازی» را یکی از هدف‌های حرکت بیداری اسلامی معرفی می‌کند و می‌فرماید: اگر در این کشورهایی که انقلاب کردند، نظام‌سازی نشود، آن‌ها را خطر تهدید می‌کند؛ در همین کشورهای شمال آفریقا ما یک تجربه‌ای داریم مربوط به شصت هفتاد سال پیش؛ اواسط قرن بیستم. در همین تونس انقلاب شد، نهضت شد، کسانی آمدند سر کار؛ در همین مصر انقلاب شد، کودتا شد، نهضت شد، کسانی آمدند سر کار - در جاهای دیگر هم همین‌طور - اما نتوانستند نظام‌سازی کنند؛ نظام‌سازی که نکردند؛ این موجب شد که نه فقط آن انقلاب‌ها از بین رفت؛ بلکه حتی آن کسانی که به نام آن انقلاب‌ها سر کار آمده بودند، خودشان از این‌رو به آن رو شدند، صد و هشتاد درجه جایشان را عوض کردند؛ خودشان هم خراب شدند. هم در تونس این اتفاق افتاد، هم در مصر این اتفاق افتاد و هم ...^۱

عنایت در تبیین اندیشه سیاسی اهل سنت که مانعی بر سر داشتن رهبری و زعامت امت اسلامی در جهان اسلام است، بیان می‌دارد: در اندیشه سیاسی اهل سنت، اعتقاد بر این است که پیامبر اسلام هیچ شخص معینی را برای زعامت امت اسلامی بعد از خود انتخاب نکرده‌اند (عنایت، ۱۳۷۲: ۴۶).

قاسمی، عنصر اجتهاد را یکی از خاستگاه‌های نظری اقتدار مراجع به‌عنوان پشتوانه‌ای برای رهبری انقلاب می‌داند و بر این نظر است که در فقه اهل سنت به‌خصوص اندیشه اخوان‌المسلمین، اجتهاد و مرجعیت وجود ندارد و اگر علمای الأزهر نیز نظراتی را ارائه کرده‌اند، موردپذیرش قرار نگرفته و یا در فرایند تأسیس نظام سیاسی از آن به‌درستی استفاده نشده است (قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۸۵).

۱. بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱/۹/۲۱

(۳) فقدان منابع بسیج انقلابی

پورسعید، منابع بسیج انقلابی شامل رهبری، ایدئولوژی، سازمان‌دهی و شیوه کتش جمعی را از جمله منابعی برای شکل‌گیری فرایند انقلاب می‌داند که گروه‌های اجتماعی را در روند بسیج‌پذیری با هدف برانداختن رژیم حاکم قرار می‌دهد. از نگاه وی، منابع بسیج انقلابی در جریان قیام مردم مصر از کارآمدی لازم برخوردار نبود و به همین دلیل این قیام به نقطه اوج یا اصل تمام‌کنندگی و به هدف اصلی خود که دگرگونی بنیادین در ساختار قدرت حاکم بود دست نیافت (پورسعید، ۱۳۹۲: ۲۵۰).

فرزندی اردکانی، بر این اعتقاد است که قیام مردم مصر با هدف دگرگونی بنیادین در ساختار قدرت حاکم صورت گرفت؛ اما کم‌کم این قیام حالت فرسایشی به خود گرفت و به نقطه اوج یا اصل تمام‌کنندگی خود نرسید؛ وی از عوامل متعددی مانند نبود رهبری، تغییر نیافتن رژیم و بسنده کردن به برکناری مبارک، فرسایشی شدن مبارزه، عملکرد مبهم ارتش، اشراف رژیم بر نخبگان ناراضی، اختلاف و چنددستگی فکری بین مبارزین و انقلابیون در نوع مطالبه، بی‌توجهی به اصل تمام‌کنندگی ضربه مردم و انفعال بخشی از معاندین؛ به‌عنوان عوامل ناکامی قیام مردم مصر یاد می‌کند (فرزندی اردکانی، ۱۳۹۱: ۱۶۵).

(۳-۱) فقدان رهبری کاریزما

فهمی هویدی در یادداشتی با عنوان «در باب مصادره بهار عربی» به موضوع رهبری اشاره کرده و نوشته است: کشورهای غربی و در رأس آن ایالات متحده، زمانی که دریافتند دو انقلاب مصر و تونس بدون رهبری است به سرعت کوشیدند کلیه راه‌های بهره‌گیری از وضعیت موجود برای تحقق منافع خود را در پیش گیرند (هویدی، ۲۰۱۱، ب).

پورسعید، فقدان رهبری را یکی از مهم‌ترین عامل عدم موفقیت قیام مردم مصر می‌داند و بر این نظر است که جنبش انقلابی مصر به لحاظ رهبری، بیشتر به جنبش‌های نوین اجتماعی شبیه است تا جنبش‌های کلاسیک؛ از نظر وی در تحولات مصر رهبری کاریزماتیک، جایش را به رهبری جمعی داد که بعضاً در فضای مجازی شکل می‌گرفت. به اعتقاد پورسعید؛ این ویژگی سبب شد انقلاب مصر در برابر ورودی‌های آشوب‌ساز

همچون دخالت خارجی، عوامل رژیم پیشین و گروه‌های مصادره‌کننده انقلاب، آسیب‌پذیر گردد (پورسعید، ۱۳۹۲: ۲۵۱).

فرزندی اردکانی نیز، نبود رهبری را یکی از مهم‌ترین عامل به نتیجه نرسیدن قیام مردم مصر معرفی می‌کند و اعتقاد دارد؛ هیچ انقلابی در جهان بدون رهبری به پیروزی نرسیده است و در مصر این خلأ به صورت جدی خودنمایی می‌کند؛ از نظر ایشان تدابیر و تجارب دولت مصر در مبارزه با اسلام‌گرایان از سال ۱۹۴۹ تاکنون باعث شده که هرگاه رهبری صاحب نفوذ در مصر پدیدار شد، بلافاصله اعدام یا مسئله‌دار شد. ترور حسن‌البناء، اعدام سید قطب و حبس یا اعدام صالح سریه، طلال انصاری، احمد شکری مصطفی و عبدالسلام فرج نمونه‌های این تجربه و سرکوب است (فرزندی اردکانی، ۱۳۹۱: ۱۶۵).

ملکوئیان با اشاره به این‌که در انقلاب مصر، گونه‌ای از رهبری وجود داشته است، اعتقاد دارد همه انقلاب‌ها رهبران خاص خود را دارند و در هر انقلابی یکی از الگوهای رهبری دیده شده است؛ رهبری کارکردهای متفاوتی در روند وقوع پیروزی و پس از آن دارد. خیزش مردمی مصر نیز از نوعی رهبری برخوردار بود (ملکوئیان، ۱۳۸۱: ۲۵۵-۲۵۴).

محمدی نیز درباره انواع رهبری بر این نظر است که تاکنون رهبری در انقلاب‌های مختلف به گونه‌های متفاوتی ظاهر شده که این امر به دلیل وضع خاص سیاسی و فکری هر کشور بوده است؛ به عنوان مثال در بعضی انقلاب‌ها، مانند انقلاب اسلامی ایران و انقلاب ۱۹۵۹ کوبا، رهبری در یک شخصیت متجلی شده است. رهبری واحد در انقلاب، بنا به نوع خود، هم در سرعت پیروزی، هم در بنیادگذاری سریع نظام جدید و هم در ثبات پس از پیروزی تأثیرگذار است؛ از نظر ایشان در برخی انقلاب‌ها رهبری در یک ساختار تجلی می‌یابد و گاهی نیز رهبری انقلاب حالت مرحله‌ای به خود می‌گیرد و رهبر مدام تغییر می‌کند که خیزش مردمی در مصر نیز در مقطعی چنین حالت را داشته است (محمدی، ۱۳۷۰: ۱۰۰).

قاسمی، در آسیب‌شناسی موضوع رهبری در مصر، بیان می‌دارد در اندیشه اهل تسنن موضوع «عدالت و امامت رهبری» مطرح نیست و این امر خود را تا حدودی در خیزش مردمی مصر نشان داده است؛ اگرچه رهبری در مصر مانند انقلاب اسلامی نبود؛ اما آن‌ها

بدون رهبر هم نبودند؛ این رهبری توسط تعدادی از گروه‌های سیاسی و رهبران آن‌ها اعمال می‌شد؛ شاید به همین دلیل آن انسجام و اتحادی که در انقلاب اسلامی ایران پدید آمد و توانست ماشین انقلاب را به سرعت به سوی موفقیت پیش ببرد، در مصر دیده نشد و مهم‌ترین آسیب در رهبری مصر، رخنه غرب در صفوف رهبری بود (قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۸۹).

(۲-۳) فقدان ایدئولوژی بسیج‌گر

یکی از ویژگی‌ها در جنبش اعتراضی مصر، فقدان یک ایدئولوژی مشخص بود؛ درحالی که اغلب صاحب‌نظران آن را یکی از ویژگی‌های بنیادین هر نوع جنبش اجتماعی می‌دانند و حتی بلومر از ایدئولوژی با عنوان «سلاح حمله ... سلاح دفاعی و افسانه‌ها ... امیدها و آرزوها» ی جنبش یاد می‌کند (Blumer, 1969: 111).

گلدستون، در تبیین منابع بسیج انقلابی بیان می‌کند؛ ایدئولوژی‌ها پل بسیار حساسی میان نارضایتی‌ها و اقدامات برقرار می‌کنند و از این رو؛ یکی از مهم‌ترین منابع بسیج انقلابی هستند و هنگام بسیج حمایت مردمی از سوی نخبگان، ایدئولوژی مخالف، نقش تعیین کننده‌ای در ایجاد ائتلاف‌های گسترده و چندطبقه‌ای که معمولاً برای سرنگونی یک رژیم لازم هستند، ایفا می‌کنند (گلدستون، ۱۳۷۸: ۳۱).

پورسعید، ضمن مقایسه انقلاب اسلامی ایران با انقلاب مردم مصر در بعد ایدئولوژیکی، بر این عقیده است که ایدئولوژی بسیج‌گر در انقلاب اسلامی ایران متکی بر نوعی اسلام‌گرایی شیعی بود؛ اما جنبش انقلابی مصر بر پایه ترکیبی از ایده پسا اسلام‌گرایی و نوعی اسلام‌گرایی اجتماعی شکل گرفت؛ درعین حال درس‌گیری رژیم مبارک، ارتش مصر و ایالات متحده از انقلاب اسلامی ایران موجب شد آن‌ها در پی محدود کردن فرصت اسلام‌گرایان برای تسخیر کامل فضای سیاسی و گذر از اسلام‌گرایی اجتماعی به اسلام‌گرایی سیاسی باشند (پورسعید، ۱۳۹۲: ۲۵۶).

قاسمی، مهم‌ترین کار ویژه ایدئولوژی را نقد نظم موجود و ارائه بدیل برای آن می‌داند؛ به نظر وی، اعتراض مردمی در مصر جنبه سلبی و انتقادی آشکاری داشت؛ ولی هم‌زمان

بدیلی را مطرح نمی‌کرد؛ وی اعتقاد دارد اگرچه اخوان، شعار «الاسلام هو الحل، اسلام راه حل ما است» را مطرح کرده بود؛ اما نتوانست در عرصه عمل تعریفی که از دین و ارزش‌های فردی، اجتماعی و سیاسی در جامعه دینی تأثیرگذار بود و متناسب با این تعریف مدل متفاوتی از اسلام سیاسی را به نمایش گذارد و نظام سیاسی برآمده از انقلاب را تثبیت و تداوم ببخشد (قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۹۷).

(۴) حفظ معاهدات رژیم‌های سابق (حفظ رابطه با رژیم صهیونیستی)

علائی، معاهدات باقی‌مانده از رژیم‌های سابق مثل پیمان کمپ دیوید را از جمله موضوعات مهم تاریخی می‌داند که در دوره حکومت مرسى به‌عنوان یک مسئله و چالش جدی مطرح شد؛ وی می‌نویسد: در دوران حکومت مبارک بعضی از سران گروه‌ها مانند اخوان‌المسلمین به انعقاد معاهداتی مانند کمپ دیوید با رژیم صهیونیستی معترض بودند و مردم مصر از دولت اسلام‌گرای خود انتظار داشتند در مورد چنین پیمان‌هایی تجدیدنظر کند؛ این در حالی بود که دولت امریکا تداوم کمک یک و نیم میلیارد دلاری خود به ارتش مصر را منوط به حفظ این پیمان و عدم مخالفت دولت مصر با رژیم صهیونیستی کرده بود؛ اگرچه اخوان‌المسلمین سعی کرد در رابطه با این پیمان موضعی چالش‌برانگیز اتخاذ نکند؛ اما این وضعیت باعث بروز تعارض بین انتظارات مردم و خواسته‌های امریکا از دولت شد و در قالب چالش و مشکل، خود را نشان داد؛ به نحوی که در دوره کشورداری اخوان، حفظ پیمان کمپ دیوید به‌عنوان یک چالش سیاسی در فرایند نهضت بیداری اسلامی ظهور کرد (علائی، ۱۳۹۱: ۵۲۹).

(۵) فقدان الگوی نظام آینده

از نظر قاسمی؛ یکی از مسائل مهم پس از سقوط نظام مبارک، چگونگی شکل دادن به نظام جدید و ایجاد ساختارهای مناسب برای اداره درازمدت کشور بود. تدوین قانون اساسی بر مبنای مکتب اسلام و نیز تضمین تداوم مشارکت مردم از سرنوشت خویش از چالش‌های اساسی به‌شمار می‌آمد (قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۹۸).

علایی نیز، از عدم اجماع بین گروه‌های اسلام‌گرا و سایر گروه‌ها درباره نظام مطلوب آینده مصر پس از سقوط مبارک؛ به‌عنوان یکی از چالش‌های جدی در فرایند نظام‌سازی پس از انقلاب مصر یاد می‌کند و اعتقاد دارد؛ چنین وضعی علاوه بر آن که بین گروه‌های اسلام‌گرا با سایر گروه‌های سکولار و ملی، درباره چگونه شکل دادن به نظام آینده وجود داشت، در بین اسلام‌گرایان نیز وحدت‌نظر درباره شکل مطلوب نظام سیاسی آینده موجود نبود؛ برای مثال دو گروه اخوان‌المسلمین و سلفی‌ها در مصر دارای دیدگاه‌هایی متفاوت در مسائل سیاسی بودند و هر کدام برداشت خاص خود را از اسلام داشتند (علایی، ۱۳۹۱: ۵۲۴).

(۶) نقش ارتش و بازیگری دوگانه آن

فرزندی اردکانی در تحلیل عملکرد ارتش مصر در قبال قیام مردم این کشور؛ بر این عقیده است که اعلام بی‌طرفی ارتش به ظاهر خوشایند انقلابیون بود؛ اما اثر روانی آن انتقال این پیام بود که حرکت مردمی در مصر در حدی نیست که ارتش برای آن هزینه نماید؛ لذا کوچک شمردن قیام مردم توسط ارتش، اثر روانی خود را بر جای گذاشت. از نگاه فرزندی؛ هرچند از جهت تئوریک و در نظریه‌های انقلاب، اعلام بی‌طرفی ارتش یکی از عوامل تسریع‌کننده انقلاب است؛ اما در مصر این‌گونه نشد (فرزندی اردکانی، ۱۳۹۱: ۱۶۶).

پورسعید، با اشاره به استقلال نسبی ارتش مصر از مبارک و شیوه بازیگری در فرایند تحولات سیاسی این کشور عقیده دارد، ارتش که سابقه دفاع از میهن را در دو جنگ علیه اسرائیل در کارنامه خود داشت، از خوش‌نام‌ترین بازیگران عرصه سیاسی مصر به‌شمار می‌رفت و در جریان جنبش مصر تا حد زیادی اسیر وجهه خود شد و امکان سرکوب مردم را نیافت؛ به نظر پورسعید، اعلام بی‌طرفی، نخست برای ارتش مصر این فرصت را فراهم کرد تا در قالب «شورای نظامی مصر» مدیریت دوره انتقالی را پس از سقوط مبارک تا برگزاری انتخابات جدید ریاست جمهوری بر عهده گیرد و مانع هدایت جنبش انقلابی از سوی اسلام‌گرایان شود و از این طریق از شکل‌گیری نظام و دولت پیشگیری کردند؛ درعین حال سعی کردند، با برگزاری انتخابات از سوی شورای نظامی، آینده نظام سیاسی مصر را حداقل در کوتاه و میان‌مدت، در جهت منافع غرب و ارتش مصر شکل دهند؛ دیگر اینکه با

حفظ ارتش، مانع دست‌یابی نیروهای انقلابی به امکانات و تسلیحات آن و تشکیل ارتش جایگزین با صبغه‌ای انقلابی و کمتر محافظه‌کار شوند؛ به اعتقاد پورسعید در این مرحله، فرصت سیاسی اسلام‌گرایان محدود شده و رشته‌های پیوند غرب و ایالات متحده با فضای سیاسی مصر، از طریق شورای نظامی مصر حفظ شد (پورسعید، ۱۳۹۰: ۱۷۴).

از نظر قاسمی، ارتش مصر ویژگی‌هایی دارد که در جای خود نادر و منحصر به فرد است، از جمله قدرت ماندگاری همواره در سایه ارتش وجود داشته است؛ ارتش نهادی قدرتمند بوده و در صحنه سیاسی-اجتماعی همواره حضور داشته است؛ به کارتل عظیم اقتصادی تبدیل شده و تقریباً ۴۰ درصد اقتصاد کشور را در دست دارد و از سوی غرب (امریکا) حمایت شده و گرایش به غرب دارد. از نگاه قاسمی؛ این ویژگی‌ها به ارتش مصر این امکان را داده است که در تحولات سیاسی کشور به‌عنوان یک بازیگر فعال ایفای نقش نماید (قاسمی، ۱۳۹۴: ۲۰۰).

(۷) ضعف کارکردهای حزبی و تمامیت خواهی اخوان

ابراهیم در پژوهشی که با عنوان جنبش اسلامی مصر انجام داده، بر این نظر است که حسن البنا حزب‌گرایی و تحزب را قبول نداشت؛ هرچند مرشد پس از وی گرایش حزبی داشت (ابراهیم، ۱۳۸۵: ۲۵۱).

قاسمی در تحلیل عامل حزب‌گرایی اخوان که به چالشی در برابر دولت مرسی تبدیل شد، اعتقاد دارد در نظام سیاسی به رهبری اخوان المسلمین، مجالی به فعالیت احزاب دیگر و یا غیرهمسو داده نشد و محدودیت‌های نسبتاً شدیدی برای فعالیت دیگر احزاب به وجود آمد؛ از نگاه وی موضوع انحصارگرایی و حذف و یا نادیده گرفتن نقش سایر گروه‌ها، نظام تازه شکل گرفته مصر را دچار تزلزل کرد (قاسمی، ۱۳۹۴: ۲۰۱).

(۸) توقف در تدوین قانون اساسی جدید

یکی از مسائل مهم پس از سقوط نظام‌های سابق، چگونگی شکل دادن به نظام جدید و ایجاد ساختارهای مناسب برای اداره درازمدت کشور است. تدوین قانون اساسی بر مبنای

مکتب اسلام و نیز تضمین تداوم مشارکت مردم از سرنوشت خویش از چالش‌های اساسی در مصر است (علایی، ۱۳۹۱: ۵۲۴).

مرادی در همین رابطه می‌نویسد؛ اینکه اصلاح موادی از قانون اساسی در مصر با چالش‌هایی روبه‌رو بود و اختلافاتی میان اعضای کمیته ۵۰ نفره مؤسسان به وجود آمد، از مسائل مهمی است که از آن به اخوانیزه کردن قانون اساسی مصر و یا توقف در تدوین قانون اساسی که موجب طولانی شدن فرایند آن شد، یاد می‌شود و یکی از چالش‌های اساسی نظام سیاسی مصر به‌شمار می‌آید (مرادی، ۱۳۹۲: ۱).

قاسمی، علت توقف در تدوین قانون اساسی مصر در دوره مرسی را اعلام مخالفت بعضی از شخصیت‌ها و گروه‌ها با پیش‌نویس تهیه شده از سوی کمیته تدوین قانون اساسی می‌داند؛ از نظر ایشان مخالفین پیش‌نویس قانون اساسی جدید مصر معتقد بودند پیش‌نویس، موادی دارد که باعث افزایش قدرت رئیس‌جمهور و محدود شدن آزادی‌های اجتماعی می‌شود (قاسمی، ۱۳۹۴: ۲۰۴).

(۹) تضاد منافع بازیگران

علایی درباره تنوع حضور بازیگران در محیط امنیتی کشورهای عربی و تضاد منافع آنان و همچنین نوع اثرگذاری این بازیگران در آینده نظام سیاسی کشورها؛ بر این نظر است که در کشورهای عربی بازیگران بیرونی زیادی اعم از منطقه‌ای و بین‌المللی وجود دارند که منافع آن‌ها باهم یکسان و همسو نیست. در شرایط کنونی کشورهایمانند عربستان و قطر پول زیادی را در کشورهایمانند مصر، سوریه، یمن و بحرین خرج می‌کنند تا بتوانند در آینده سیاسی این کشورها تأثیرگذار باشند. ترکیه هم به دنبال صدور الگوی حکومتی خود به‌عنوان اسلام معتدل به این کشورهاست؛ علاوه بر آن بازیگران بین‌المللی مانند آمریکا، اتحادیه اروپا و ناتو هم از دولت‌های جدید در کشورهای عربی انتظارات و مطالباتی دارند؛ برای مثال آمریکا نگران به هم خوردن معاهده کمپ دیوید و امنیت رژیم صهیونیستی است و بر همین اساس سعی می‌کند تا از طریق شورای نظامی حاکم و تهدید به قطع کمک‌های سالانه به مصر به خواسته‌های خود دست یابد (علایی، ۱۳۹۱: ۵۲۷).

ز. دسته‌بندی آسیب‌های بیداری اسلامی در کشور مصر

با توجه به مطالعه اسناد و مصاحبه‌های انجام شده برای شناسایی مجموعه عوامل مؤثر بر ایجاد انحراف و آسیب در روند حرکت بیداری اسلامی در کشور مصر، مجموعه این عوامل در دو بعد داخلی و خارجی، هفت مؤلفه و پنجاه عامل دسته‌بندی و تبیین شده‌اند که ماحصل آن به‌طور خلاصه در جدول ذیل آمده است:^۱

جدول ۱- ابعاد، مؤلفه‌ها و عوامل آسیب‌های مرتب بر روند بیداری اسلامی در کشور مصر (محقق ساخته)

ابعاد	مؤلفه‌ها	عوامل
داخلی / درونی (با منشأ داخلی)	ایدئولوژی	۱- فقدان ایدئولوژی بسیج‌گر برخاسته از اسلام سیاسی ۲- فقدان آرمان انقلابی واحد ۳- عدم انطباق عمل سیاسی با آرمان‌های انقلابی ۴- نداشتن راهبرد و برنامه مشترک و مشخص برای آینده کشور ۵- ضعف اندیشه سنی در ساخت نظام سیاسی ۶- اختلاف مبنایی در نحوه اداره حکومت اسلامی
	سیاسی	۱- خلأ رهبری واحد و کاریزماتیک ۲- وجود بقایای رژیم سابق در ساختار حکومت ۳- اعتماد به کشورهای مخالف بیداری اسلامی و قطع نکردن رابطه با آنان ۴- حفظ رابطه با رژیم صهیونیستی و وفاداری به کمپ دیوید ۵- سرخوردگی انقلابیون ناشی از شکاف بین آرمان‌ها و واقعیت ۶- ناکارآمدی اخوان‌المسلمین در نظام سازی و تثبیت آن ۷- ایجاد اختلاف و شکاف در مطالبات انقلابیون، احزاب و جریانان سیاسی ۸- ناتوانی جریانان سیاسی در نمایندگی کردن از آرمان‌های انقلابی ۹- نداشتن تجربه مدیریت و کشورداری رهبران سیاسی ۱۰- حزب‌گرایی و تمامیت‌خواهی اخوان‌المسلمین ۱۱- نداشتن برنامه سیاسی مدون مبتنی بر منافع مشترک ۱۲- توقف در تدوین قانون اساسی جدید ۱۳- پیشرو نبودن اخوان در جریان نهضت ۱۴- استفاده نکردن از تجربه موفق سایر انقلاب‌ها مثل انقلاب اسلامی ایران ۱۵- نبود پیوند عمیق بین جوانان انقلابی با احزاب و جریانان شناخته شده ۱۶- هراس از تأثیر استفاده از شیوه‌های انقلابی در تخریب روابط خارجی ۱۷- نقش سازمان‌ها و جریانان غیردولتی مخالف ۱۸- غفلت از فعالیت نهادهای رژیم سابق

۱. برای مطالعه بیشتر رجوع کنید به: مطالعه گروهی دوره چهاردهم امنیت ملی در دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی (دانشکده امنیت ملی) - استاد محور مطالعه گروهی: دکتر رضا امیری مقدم - سال ۱۳۹۸.

ابعاد	مؤلفه‌ها	عوامل
	اجتماعی فرهنگی	۱- شکاف فرقه‌ای، قومی و مذهبی ۲- محور نبودن فرهنگ دینی در آرمان انقلابی ۳- عملکرد متضاد رسانه‌ها قبل و حین نهضت ۴- فقدان رهبران دینی مستقل از حکومت سابق ۵- تفرقه دستگاه‌های دینی
	اقتصادی	۱- کمبود منابع مالی و ضعف پشتوانه اقتصادی برای اداره کشور ۲- نارضایتی مردم از وضعیت اقتصادی و معیشتی و نگرانی از آینده ۳- ناکامی اخوان در تحقق وعده‌های اقتصادی ۴- وجود منابع اقتصادی عمده در اختیار ارتش و وابستگان رژیم سابق ۵- وابستگی اقتصادی به کشورهای مخالف بیداری اسلامی مانند عربستان
	نظامی	۱- بازیگری دوگانه ارتش در ابتدا و انتهای نهضت ۲- دخالت ارتش در مسائل سیاسی و کودتای نظامی ۳- حفظ ساختار ارتش رژیم گذشته و اعتماد به سران آن ۴- تکیه بر ساختار و نیروهای امنیتی رژیم گذشته ۵- ناتوانی در بازسازی ساختار ارتش و ایجاد نیروی نظامی و امنیتی وفادار به نهضت اسلامی
خارجی / بیرونی (با منشأ خارجی)	سطح منطقه‌ای	۱- مخالفت رژیم صهیونیستی با حرکت بیداری اسلامی ۲- تلاش کشور قطر در انحراف روند بیداری اسلامی ۳- مخالفت کشور عربستان با حرکت بیداری اسلامی ۴- تلاش کشور امارات در انحراف روند بیداری اسلامی ۵- نقش کشور ترکیه در انحراف روند بیداری اسلامی
	سطح فرا منطقه‌ای	۱- نقش آمریکا در مصادره، تخریب و انحراف بیداری اسلامی ۲- نقش انگلیس در مخالفت و انحراف بیداری اسلامی ۳- نقش روسیه در مخالفت و انحراف بیداری اسلامی ۴- نقش سازمان ملل در مخالفت و انحراف بیداری اسلامی ۵- نقش فرانسه در مخالفت و انحراف بیداری اسلامی ۶- نقش سایر کشورهای اروپایی در مخالفت و انحراف بیداری اسلامی

۲. روش‌شناسی تحقیق

الف. نوع تحقیق

تحقیق حاضر از آن جهت که تلاش دارد تا به کشف و تبیین انحرافات و آسیب‌های ایجاد شده در مسیر حرکت بیداری اسلامی در کشور مصر بپردازد و نتایج تحقیق در

برنامه‌ریزی، تصمیم‌سازی و سیاست‌گذاری مرتبط با جهان اسلام با کاربست در مجمع جهانی بیداری اسلامی قابل بهره‌برداری است؛ از نوع تحقیقات کاربردی به شمار می‌رود.

ب. روش تحقیق

مطالعه حاضر به روش آمیخته (موردی - زمینه‌ای / کلان نگر - جزءنگر) و با رویکرد اکتشافی - تبیینی انجام شده است که مشروح آن به شرح زیر است:

مرحله اول: کیفی

راهبرد و شیوه گردآوری: صبغه اصلی این پژوهش کیفی است که بر اساس مطالعه اسناد و مصاحبه‌های عمیق با کارشناسان، صاحب‌نظران و متولیان این حوزه که آشنا با حرکت بیداری اسلامی و آسیب‌های مترتب بر آن در کشور مصر بوده‌اند، انجام گردید.

فنون تحلیل: حاصل مصاحبه‌ها، احصاء تم‌های اصلی آسیب‌های مترتب بر روند بیداری اسلامی در کشور مصر است؛ بدین صورت که با کمک این تم‌های اصلی احصاء شده به صورت روایت (نه تصویر یا نمودار محض)، عواملی که منجر به انحراف و آسیب در روند قیام یا خیزش مردمی در کشور مصر شده، شناسایی و تبیین گردید.

مرحله دوم: کمی

راهبرد و شیوه گردآوری: راهبرد اصلی این مرحله از پژوهش پیمایشی است؛ بدین صورت که عواملی که منجر به ایجاد انحراف و آسیب در روند قیام/ خیزش مردمی کشور مصر شده و در مرحله اول احصاء شده بود، در قالب پرسشنامه‌ای تهیه و در معرض قضاوت کارشناسان و صاحب‌نظران این حوزه به‌عنوان جامعه خبرگی با ویژگی‌های تعیین شده قرار گرفت.

فنون تحلیل: در این مرحله از فنون آمار توصیفی برای نمایش اطلاعات مربوط به شاخص‌های مرکزی و پراکندگی هر یک از متغیرهای پژوهش استفاده شد؛ بدین صورت که

با توزیع فراوانی و آزمون‌های مرتبط، نظرات دو گروه موافق و مخالف بررسی و با تحلیل واریانس و فریدمن اولویت عوامل مؤثر تبیین و مشخص گردید.

پ. قلمرو تحقیق (زمانی، مکانی و موضوعی)

قلمرو مکانی این تحقیق، فضا و عرصه قیام/ خیزش مردمی در کشور مصر است. قلمرو زمانی این تحقیق، محدود به دهه دوم قرن بیستم و به‌طور خاص به زمان وقوع این خیزش (بازه زمانی ژانویه ۲۰۱۱ تا جولای ۲۰۱۳) و استمرار آن تاکنون بوده و از لحاظ موضوعی نیز به حوزه مطالعات راهبردی در موضوع بیداری اسلامی معطوف بوده که به‌طور خاص بر شناخت آسیب‌های بیداری اسلامی در کشور مصر در زمان خود تأکید دارد.

ت. جامعه آماری و حجم نمونه

۱. **جامعه اسنادی:** کلیه اسناد، کتب، نشریات و آرشیوهای دیجیتالی موجود و در دسترس پیرامون موضوع تحقیق از جمله مجموعه بیانات حضرت امام^(ره) و مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی) در حوزه بیداری اسلامی، مجموعه آثار حوزه بیداری اسلامی انتشار یافته از سوی دبیرخانه دایمی مجمع جهانی بیداری اسلامی، پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه بیداری اسلامی در دانشگاه‌ها و مراکز علمی.

۲. **جامعه خبرگی:** برخی از خبرگان، نخبگان و صاحب‌نظران داخل کشور جمهوری اسلامی ایران دارای شناخت و قدرت تجزیه و تحلیل در زمینه بیداری اسلامی و آسیب‌های مترتب بر آن در کشور مصر، مانند اعضای شورای عالی امنیت ملی و کارشناسان ارشد مرتبط در وزارت امور خارجه که قابلیت دسترسی به آن‌ها وجود داشت به‌عنوان جامعه آماری تعیین گردید. در ادامه از بین جامعه آماری شناسایی شده، تعداد ۴۰ نفر به‌عنوان نمونه آماری بر اساس روش نمونه‌گیری هدفمند و اشباع نظری انتخاب گردیدند.

ث. روش و ابزارهای گردآوری داده‌ها

روش اسنادی، از طریق ابزارهای کتابخانه‌ای (فیش‌برداری) از قبیل اسناد، مدارک و مستندات و روش میدانی از طریق انجام مصاحبه‌های عمیق و کاربردی با خبرگان این حوزه و توزیع پرسشنامه‌های مرتبط است.

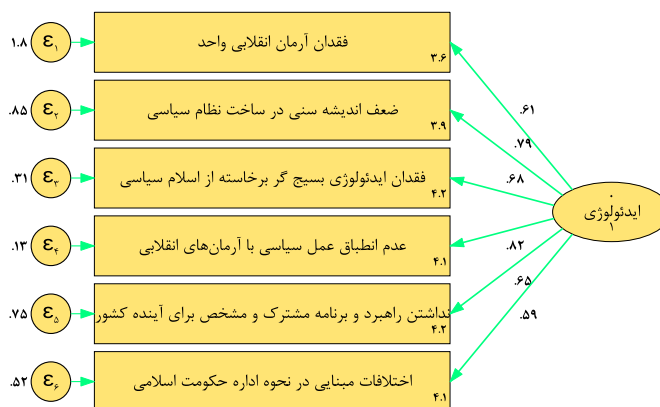
ج. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

با شناسایی عواملی که منجر به ایجاد انحراف و آسیب در روند قیام/ خیزش مردمی در کشور مصر گردیده‌اند، از طریق به‌کارگیری آمار توصیفی و استفاده از نرم‌افزار spss تحلیل نهایی صورت پذیرفت.

۳. تجزیه و تحلیل داده‌ها

الف. تجزیه و تحلیل شاخص‌ها (زیرمؤلفه‌ها)

(۱) مؤلفه ایدئولوژی: در این قسمت به اولویت‌بندی شاخص‌های مربوط به مؤلفه ایدئولوژی در ایجاد انحراف و آسیب در قیام/ خیزش مردمی در کشور مصر می‌پردازیم. در خصوص میزان تأثیرگذاری شاخص‌های مؤلفه ایدئولوژی، شش شاخص با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی مورد بررسی قرار گرفتند.

شکل ۱: مدل مؤلفه ایدئولوژی

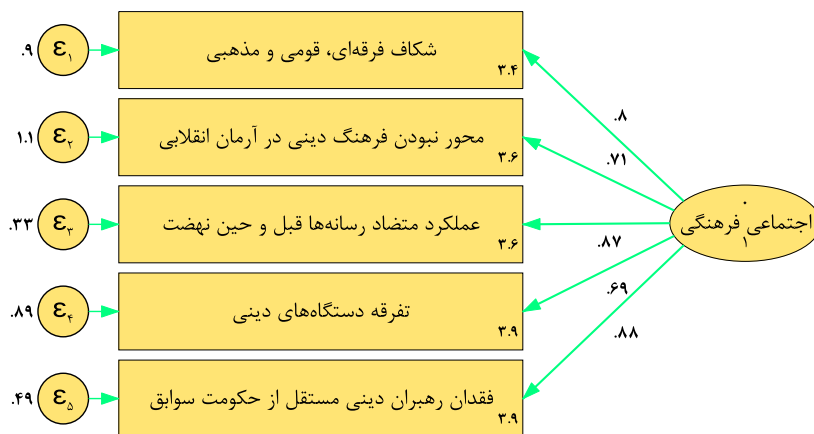
- با توجه به تحلیل انجام شده بر اساس نرم افزار spss، نتایج زیر حاصل گردید:
- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص «فقدان ایدئولوژی بسیج گر برخاسته از اسلام سیاسی» که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص «ضعف اندیشه سنی در ساخت نظام سیاسی» که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص «فقدان آرمان انقلابی واحد» که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص «عدم انطباق عمل سیاسی با آرمان های انقلابی» که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص «نداشتن راهبرد و برنامه مشترک و مشخص برای آینده کشور» که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص «اختلاف مبنایی در نحوه اداره حکومت اسلامی» که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.

با توجه به بزرگی ضرایب استاندارد به دست آمده در جدول شاخص‌ها، در جدول ۲ اولویت‌ها به ترتیب اهمیت نشان داده شده‌اند.

جدول ۲: رتبه‌بندی شاخص‌های در نظر گرفته شده برای مؤلفه ایدئولوژی

رتبه	نام متغیر	ضریب استاندارد
۱	عدم انطباق عمل سیاسی با آرمان‌های انقلابی	۰,۸۲
۲	ضعف اندیشه سنی در ساخت نظام سیاسی	۰,۷۹
۳	فقدان ایدئولوژی بسیج‌گر برخاسته از اسلام سیاسی	۰,۶۸
۴	نداشتن راهبرد و برنامه مشترک و مشخص برای آینده کشور	۰,۶۴
۵	فقدان آرمان انقلابی واحد	۰,۶۰
۶	اختلاف مبنایی در نحوه اداره حکومت اسلامی	۰,۵۸

(۲) مؤلفه اجتماعی - فرهنگی: در خصوص میزان تأثیرگذاری شاخص‌های مؤلفه اجتماعی - فرهنگی در شکل‌گیری انحراف در قیام/ خیزش مردمی، پنج شاخص با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی مورد بررسی قرار گرفتند.

شکل ۲: مدل مؤلفه اجتماعی - فرهنگی

با توجه به تحلیل انجام شده بر اساس نرم افزار SPSS، نتایج زیر حاصل گردید:

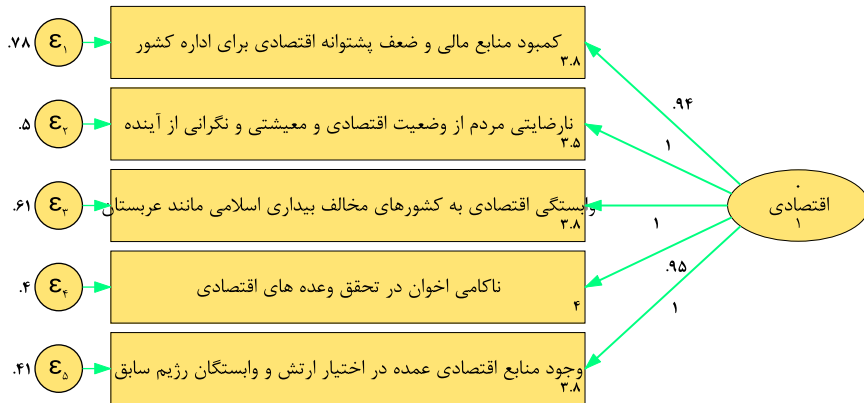
- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص «شکاف فرقه‌ای، قومی و مذهبی» که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر می‌باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می‌باشد.

- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص (محور نبودن فرهنگ دینی در آرمان انقلابی) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص (عملکرد متضاد رسانه ها قبل و حین نهضت) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص بیست و پنجم (تفرقه دستگاه های دینی) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص (فقدان رهبران دینی مستقل از حکومت سابق) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم؛ این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
- با توجه به بزرگی ضرایب استاندارد به دست آمده در جدول شاخص ها، در جدول ۳ اولویت ها به ترتیب اهمیت نشان داده شده اند.

جدول ۳: رتبه بندی شاخص های در نظر گرفته شده برای مؤلفه اجتماعی - فرهنگی

رتبه	نام متغیر	ضریب استاندارد
۱	فقدان رهبران دینی مستقل از حکومت سابق	۰,۸۸
۲	عملکرد متضاد رسانه ها قبل و حین نهضت	۰,۸۶
۳	شکاف فرقه ای، قومی و مذهبی	۰,۸۰
۴	محور نبودن فرهنگ دینی در آرمان انقلابی	۰,۷۱
۵	تفرقه دستگاه های دینی	۰,۶۹

(۳) مؤلفه اقتصادی: در خصوص میزان تأثیرگذاری شاخص‌های مؤلفه اقتصادی در انحراف قیام/ انقلاب مردمی مصر، پنج شاخص با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی مورد بررسی قرار گرفتند.

شکل ۳: مدل مؤلفه اقتصادی

- با توجه به تحلیل انجام شده بر اساس نرم افزار SPSS، نتایج زیر حاصل گردید:
- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص (کمبود منابع مالی و ضعف پشتوانه اقتصادی برای اداره کشور) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچکتر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص (نارضایتی مردم از وضعیت اقتصادی و معیشتی) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچکتر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص (ناکامی اخوان در تحقق وعده‌های اقتصادی) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچکتر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.

- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص (وابستگی اقتصادی به کشورهای مخالف با بیداری اسلامی مانند عربستان) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص (وجود منابع اقتصادی عمده در اختیار ارتش و وابستگان رژیم سابق) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
- با توجه به بزرگی ضرایب استاندارد به دست آمده در جدول شاخص ها، در جدول ۴ اولویت ها به ترتیب اهمیت نشان داده شده اند.

جدول ۴: رتبه بندی شاخص های در نظر گرفته شده برای مؤلفه اقتصادی

رتبه	نام متغیر	ضریب استاندارد
۱	وابستگی اقتصادی به کشورهای مخالف بیداری اسلامی مانند عربستان	۱,۰۴
۱	نارضایتی مردم از وضعیت اقتصادی و معیشتی	۱,۰۴
۲	وجود منابع اقتصادی عمده در اختیار ارتش و وابستگان رژیم سابق	۱,۰۲
۳	ناکامی اخوان در تحقق وعده های اقتصادی	۰,۹۴
۴	کمبود منابع مالی و ضعف پشتوانه اقتصادی برای اداره کشور	۰,۹۳

(۴) مؤلفه نظامی - امنیتی: در خصوص میزان تأثیرگذاری شاخص های مؤلفه نظامی امنیتی در انحراف بیداری اسلامی در کشور مصر، پنج شاخص با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی مورد بررسی قرار گرفتند.

شکل ۴: مدل مؤلفه نظامی - امنیتی

- با توجه به تحلیل انجام شده بر اساس نرم افزار SPSS، نتایج زیر حاصل گردید:
- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص (بازیگری دوگانه ارتش در ابتدا و انتهای نهضت) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص (دخالت ارتش در مسائل سیاسی) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص (تکیه بر ساختار و نیروهای امنیتی رژیم گذشته) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار می باشد.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب شاخص (حفظ ساختار ارتش رژیم گذشته و اعتماد به سران آن) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد فرض

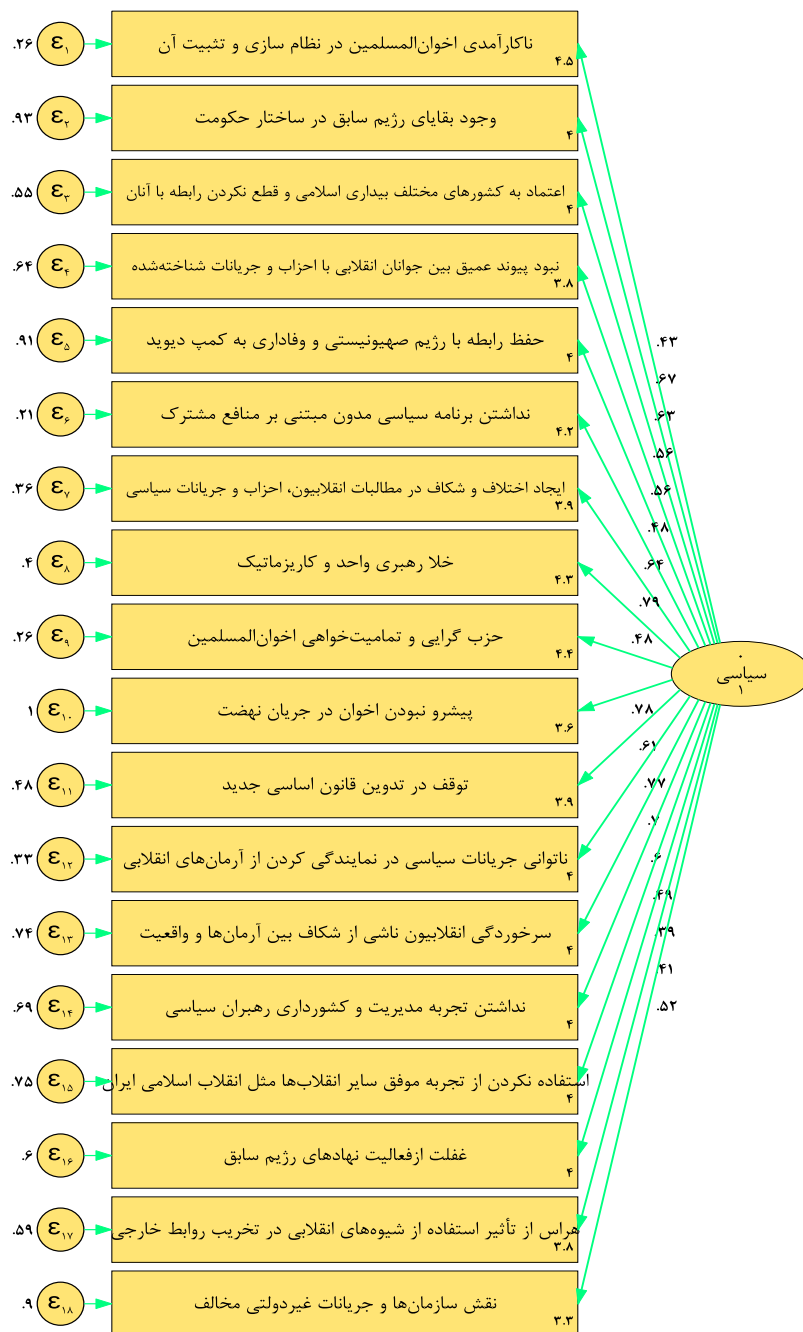
برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار می‌باشد.

- با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضریب شاخص (ناتوانی در بازسازی ساختار ارتش و ایجاد نیروی نظامی و امنیتی وفادار به نهضت اسلامی) که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر می‌باشد فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی‌دار می‌باشد.
- با توجه به بزرگی ضرایب استاندارد به‌دست‌آمده در جدول شاخص‌ها، در جدول ۵ اولویت‌ها به ترتیب اهمیت نشان داده شده‌اند.

جدول ۵: رتبه‌بندی شاخص‌های در نظر گرفته شده برای مولفه نظامی - امنیتی

رتبه	نام متغیر	ضریب استاندارد
۱	حفظ ساختار ارتش رژیم گذشته و اعتماد به سران آن	۱,۲۴
۲	تکیه بر ساختار و نیروهای امنیتی رژیم گذشته	۰,۸۴
۳	دخالت ارتش در مسائل سیاسی	۰,۷۰
۴	ناتوانی در بازسازی ساختار ارتش و ایجاد نیروی نظامی و امنیتی وفادار به نهضت اسلامی	۰,۶۹
۵	بازیگری دوگانه ارتش در ابتدا و انتهای نهضت	۰,۳۵

(۵) مؤلفه سیاسی: در خصوص میزان تأثیرگذاری شاخص‌های مؤلفه سیاسی در انحراف قیام/ خیزش مردمی مصر، ۱۸ شاخص با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی مورد بررسی قرار گرفتند.

شکل ۵: مدل مؤلفه سیاسی

مطابق تحلیل انجام شده بر اساس نرم افزار SPSS، نتایج زیر حاصل گردید:

با توجه به احتمال به دست آمده برای ضرایب استاندارد رگرسیون در هر یک از شاخص های هجده گانه مربوط به مؤلفه سیاسی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر می باشد، فرض برابری این ضریب ها با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب ها از لحاظ آماری معنی دار می باشند.

با توجه به بزرگی ضرایب استاندارد به دست آمده در جدول شاخص ها، در جدول ۶ اولویت ها به ترتیب اهمیت نشان داده شده اند.

جدول ۶: رتبه بندی شاخص های در نظر گرفته شده برای مؤلفه سیاسی

رتبه	نام متغیر	ضریب استاندارد
۱	خلاء رهبری واحد و کاریزماتیک	۰,۷۸
۲	پیشرو نبودن اخوان در جریان نهضت اسلامی	۰,۷۷
۳	ناتوانی جریانات سیاسی در نمایندگی کردن از آرمان های انقلابی	۰,۷۷
۴	سرخوردگی انقلابیون ناشی از شکاف بین آرمان ها و واقعیت	۰,۶۹
۵	وجود بقایای رژیم سابق در ساختار حکومت	۰,۶۶
۶	ایجاد اختلاف و شکاف در مطالبات بین انقلابیون، احزاب و جریانات سیاسی	۰,۶۴
۷	اعتماد به کشورهای مخالف بیداری اسلامی و قطع نکردن رابطه با آنان	۰,۶۳
۸	توقف در تدوین قانون اساسی جدید	۰,۶۱
۹	نداشتن تجربه مدیریت و کشورداری رهبران سیاسی	۰,۶۰
۱۰	حفظ رابطه با رژیم صهیونیستی و وفاداری به کمپ دیوید	۰,۵۶
۱۱	نبود پیوند عمیق بین جوانان انقلابی با احزاب و جریانات شناخته شده	۰,۵۵
۱۲	نقش سازمان ها و جریانات غیردولتی مخالف	۰,۵۱
۱۳	استفاده نکردن از تجربه موفق سایر انقلاب ها مثل انقلاب اسلامی ایران	۰,۴۹
۱۴	حزب گرایی و تمامیت خواهی اخوان المسلمین	۰,۴۸
۱۵	نداشتن برنامه سیاسی مدون مبتنی بر منافع مشترک	۰,۴۷
۱۶	ناکارآمدی اخوان المسلمین در نظام سازی و تثبیت آن	۰,۴۳
۱۷	هراس از تأثیر استفاده از شیوه های انقلابی در تخریب روابط خارجی	۰,۴۱
۱۸	غفلت از فعالیت نهادهای رژیم سابق	۰,۳۹

(۶) مؤلفه سطح منطقه‌ای: در خصوص میزان تأثیرگذاری شاخص‌های مؤلفه سطح منطقه‌ای در انحراف قیام/انقلاب مردمی مصر، پنج شاخص با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی مورد بررسی قرار گرفتند.

شکل ۶: مدل مؤلفه سطح منطقه‌ای

مطابق تحلیل انجام شده بر اساس نرم افزار spss، نتایج زیر حاصل گردید:

با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضرایب استاندارد رگرسیون در هر یک از شاخص‌های پنج‌گانه مربوط به مولفه سطح منطقه‌ای که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر می‌باشد، فرض برابری این ضرایب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم این ضرایب‌ها از لحاظ آماری معنی‌دار می‌باشند.

با توجه به بزرگی ضرایب استاندارد به‌دست‌آمده در جدول شاخص‌ها، در جدول ۷ اولویت‌ها به ترتیب اهمیت نشان داده شده‌اند.

جدول ۷: رتبه‌بندی شاخص‌های در نظر گرفته شده برای مؤلفه سطح منطقه‌ای

رتبه	نام متغیر	ضریب استاندارد
۱	مخالفت رژیم صهیونیستی با بیداری اسلامی	۰,۸۲
۲	مخالفت عربستان با بیداری اسلامی	۰,۸۱
۳	تلاش امارات در انحراف روند بیداری اسلامی	۰,۷۳
۴	تلاش قطر در انحراف روند بیداری اسلامی	۰,۶۳
۵	نقش کشور ترکیه در انحراف روند بیداری اسلامی	۰,۵۶

(۷) مؤلفه سطح فرامنطقه‌ای: در خصوص میزان تأثیرگذاری شاخص‌های مؤلفه سطح فرامنطقه‌ای در انحراف قیام/خیزش مردمی مصر، شش شاخص با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی مورد بررسی قرار گرفتند.

شکل ۷: مدل مؤلفه سطح فرامنطقه‌ای

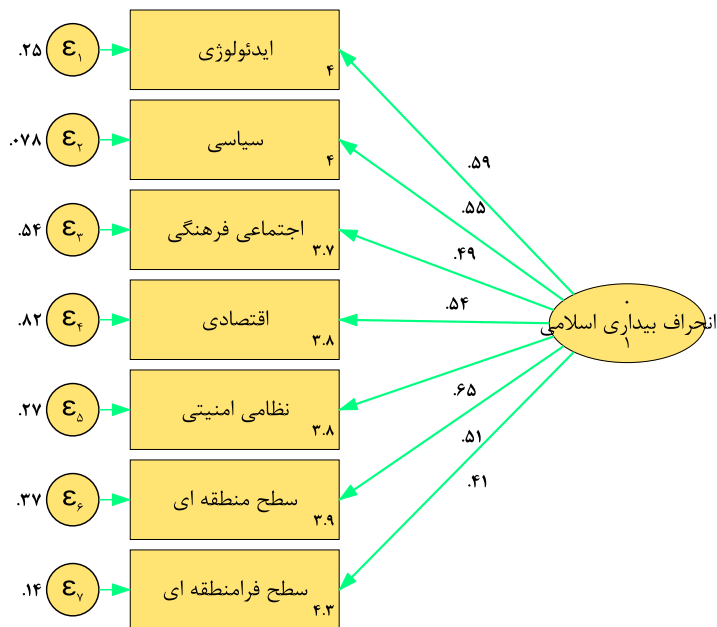
مطابق تحلیل انجام شده بر اساس نرم افزار SPSS، نتایج زیر حاصل گردید: با توجه به احتمال به‌دست‌آمده برای ضرایب استاندارد رگرسیون در هر یک از شاخص‌های شش‌گانه مربوط به مؤلفه سطح فرامنطقه‌ای که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک‌تر می‌باشد، فرض برابری این ضریب‌ها با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم این ضریب‌ها از لحاظ آماری معنی‌دار می‌باشند. با توجه به بزرگی ضرایب استاندارد به‌دست‌آمده در جدول شاخص‌ها، در جدول ۸ اولویت‌ها به ترتیب اهمیت نشان داده شده‌اند.

جدول ۸: رتبه‌بندی شاخص‌های در نظر گرفته شده برای مؤلفه سطح فرامنطقه‌ای

رتبه	نام متغیر	ضریب استاندارد
۱	نقش آمریکا در مصادره، تخریب و انحراف بیداری اسلامی	۰,۶۹
۲	نقش سایر کشورها در مخالفت و انحراف بیداری اسلامی	۰,۶۲
۳	نقش انگلیس در مخالفت و انحراف بیداری اسلامی	۰,۵۹
۴	نقش روسیه در مخالفت و انحراف بیداری اسلامی	۰,۳۰
۵	نقش سازمان ملل در مخالفت و انحراف بیداری اسلامی	۰,۲۹
۶	نقش فرانسه در مخالفت و انحراف بیداری اسلامی	۰,۲۷

ب. تجزیه و تحلیل مؤلفه‌ها

تحلیل استنباطی مؤلفه‌های مؤثر در انحراف حرکت بیداری اسلامی در کشور مصر:

شکل ۸- مدل مؤلفه‌های مؤثر بر انحراف بیداری اسلامی در کشور مصر

جدول ۹: مؤلفه‌های مؤثر بر انحراف بیداری اسلامی در کشور مصر بر اساس خروجی SPSS

Measurement		OIM		z	P> z	[95% Conf. Interval]	
		Coef.	Std. Err.				
Ideology	BidariEslami	.5881594	.1107279	5.31	0.000	.3711366	.8051822
	_cons	4.029167	.1224585	32.90	0.000	3.789152	4.269181
Siyasi	BidariEslami	.5498258	.0809714	6.79	0.000	.3911247	.7085268
	_cons	3.993056	.0974835	40.96	0.000	3.801991	4.18412
Ejtemaie	BidariEslami	.4912824	.1350133	3.64	0.000	.2266613	.7559036
	_cons	3.695	.139461	26.49	0.000	3.421661	3.968339
Eghtesadi	BidariEslami	.537107	.166912	3.22	0.001	.2099655	.8642485
	_cons	3.795	.1666565	22.77	0.000	3.468359	4.121641
Nezami	BidariEslami	.6536808	.1184523	5.52	0.000	.4215185	.8858431
	_cons	3.785	.1319825	28.68	0.000	3.526319	4.043681
SatheMantagheie	BidariEslami	.5080677	.1202568	4.22	0.000	.2723686	.7437667
	_cons	3.95	.1252498	31.54	0.000	3.704515	4.195485
SatheFaraMantagheie	BidariEslami	.408021	.0785675	5.19	0.000	.2540315	.5620106
	_cons	4.258333	.0873908	48.73	0.000	4.087051	4.429616
	var(e.Ideology)	.2539122	.0736338			.1438261	.4482595
	var(e.Siyasi)	.0778132	.0361808			.0312803	.1935691
	var(e.Ejtemaie)	.5366166	.1270117			.3374375	.8533651
	var(e.Eghtesadi)	.8224911	.1951515			.5166157	1.309468
	var(e.Nezami)	.2694764	.0834782			.1468373	.4945444
	var(e.SatheMantagheie)	.3693673	.0942739			.2239781	.6091317
	var(e.SatheFaraMantagheie)	.1390049	.0371054			.0823786	.2345558
	var(BidariEslami)	1	(constrained)				

LR test of model vs. saturated: $\chi^2(14) = 38.11$, Prob > $\chi^2 = 0.0005$

با توجه به تحلیل انجام شده بر اساس جدول شماره ۹، نتایج زیر در خصوص مؤلفه‌ها حاصل گردید:

- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه ایدئولوژی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر است فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار است.
- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه سیاسی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر است فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می‌گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار است.

- با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه اجتماعی-فرهنگی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر است فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار است.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه اقتصادی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر است فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار است.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه نظامی امنیتی که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر است فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار است.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه سطح منطقه ای که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر است فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار است.
  - با توجه به احتمال به دست آمده برای ضریب مؤلفه سطح فرامنطقه ای که از سطح خطای ۰,۰۵ کوچک تر است فرض برابری این ضریب با عدد صفر را رد کرده و نتیجه می گیریم این ضریب از لحاظ آماری معنی دار است.
- با توجه به بزرگی ضرایب استاندارد به دست آمده در جدول مؤلفه ها، در جدول ۱۰ اولویت ها به ترتیب اهمیت نشان داده شده اند.

جدول ۱۰- رتبه بندی مولفه های در نظر گرفته شده

رتبه	نام متغیر	ضریب استاندارد
۱	نظامی و امنیتی	۰,۶۵
۲	ایدئولوژی	۰,۵۹
۳	سیاسی	۰,۵۵
۴	اقتصادی	۰,۵۴
۵	سطح منطقه ای	۰,۵۱
۶	اجتماعی و فرهنگی	۰,۴۹
۷	سطح فرامنطقه ای	۰,۴۱

۴. نتیجه گیری

خیزش مردمی مصر موسوم به بیداری اسلامی؛ اگرچه به تغییر رژیم دست نشانده و استبدادی مبارک انجامید و راهبرد دنیای استکبار را در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا به چالش کشید؛ اما به دلیل مواجه شدن با برخی انحرافات و آسیب‌ها، به هدف اصلی خود که همان دگرگونی بنیادین در ساختار قدرت حاکم در این کشور بود، دست نیافت و به نقطه اوج و پیروزی نهایی نرسید.

با توجه به نتایج یافته‌های این پژوهش مشخص گردید: مهم‌ترین آسیب‌های مترتب بر روند بیداری اسلامی در کشور مصر به ترتیب اولویت معطوف به مؤلفه‌های: نظامی و امنیتی، ایدئولوژی، سیاسی و اقتصادی در بعد داخلی، سپس سطح منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در بعد خارجی است که رتبه‌بندی آن در جدول شماره ۱۰ نمایش داده شد.

همچنین بر اساس یافته‌های این پژوهش، مهم‌ترین عامل در هریک از مؤلفه‌های هفت‌گانه که بیشترین اثر را در ایجاد انحراف و آسیب در روند حرکت بیداری اسلامی در کشور مصر داشته‌اند، مشخص گردیده که نتایج آن به شرح ذیل بیان می‌گردد:

مهم‌ترین عوامل ایجاد آسیب بر روند حرکت بیداری اسلامی در کشور مصر

عوامل درونی یا با منشأ داخلی:

۱. در مؤلفه ایدئولوژی: فقدان آرمان انقلابی واحد؛
۲. در مؤلفه سیاسی: خلاء رهبری واحد و کاریزماتیک؛
۳. در مؤلفه اجتماعی - فرهنگی: فقدان رهبران دینی مستقل از حکومت سابق؛
۴. در مؤلفه اقتصادی: وابستگی اقتصادی به کشورهای مخالف با بیداری اسلامی مانند عربستان؛
۵. در مؤلفه نظامی - امنیتی: حفظ ساختار ارتش رژیم گذشته و اعتماد به سران آن.

عوامل بیرونی یا با منشأ خارجی:

۱. در مؤلفه سطح منطقه‌ای: مخالفت رژیم صهیونیستی با بیداری اسلامی؛
۲. در مؤلفه سطح فرامنطقه‌ای: نقش آمریکا در مصادره، تخریب و انحراف روند بیداری

اسلامی.

پیشنهادها

۱) با توجه به نقش محوری دبیرخانه مجمع جهانی بیداری اسلامی، وزارت امور خارجه، سپاه قدس و سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی در حمایت و پشتیبانی معنوی از جریان بیداری اسلامی در منطقه شمال آفریقا و غرب آسیا، پیشنهاد می‌شود نتایج این پژوهش به نحو مقتضی در اختیار نهادهای یاد شده قرار گیرد.

۲) پیشنهاد می‌شود نتایج این پژوهش به عنوان تجارب عملی صحنه حرکت بیداری اسلامی در یکی از مهم ترین کشورهای مسلمان یعنی کشور مصر، در راستای تحلیل درست و واقعی تحولات سیاسی، علاج آسیب‌ها و کمک به مصون‌سازی خیزش‌های مشابه جهان اسلام در آینده به نحو مقتضی در اختیار نخبگان جهان اسلام و رهبران نهضت‌های اسلامی قرار گیرد.

فهرست منابع و مآخذ

الف. منابع ارزشی

- قران کریم، ترجمه حضرت آیت الله مکارم شیرازی.
- امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، مجموعه بیانات قابل دسترسی در سایت معظم‌له: www.Khamenei.ir

ب. منابع فارسی و عربی

- ابراهیم، محمد و دیگران (۱۳۸۵)، جنبش اسلامی مصر، ترجمه جواد اصغری، تهران: مؤسسه اندیشه‌سازان نور.
- ابراهیمی کیایی، هادی (۱۳۹۵)، نسبت انقلاب اسلامی و بیداری اسلامی (تونس و مصر)، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، رساله مقطع دکتری.
- احمدیان، حسن (۱۳۹۱)، گذار مصر از رژیم اقتدارگرا، فصلنامه روابط خارجی پژوهشکده تحقیقات راهبردی مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، ش ۱۳.
- اخلاقی نیا، مهدی (۱۳۸۹)، راهبردهای نوین اسلام میانه در مصر، فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، ش ۸.
- الویری، محسن (۱۳۹۰)، بیداری اسلامی، چشم‌انداز آینده و هدایت آن (مقالات هفدهمین اجلاس بین‌المللی وحدت اسلامی)، ج ۱.
- امیری مقدم، رضا و همکاران (پاییز ۱۳۹۹)، آسیب شناسی بیداری اسلامی در کشورهای مصر، تونس و لیبی، فصلنامه علمی امنیت ملی، س دهم، ش ۳۷.
- بنیانیان، حسن (۱۳۸۷)، مدلی بر آسیب‌شناسی انقلاب اسلامی، (مجموعه مقالات).
- پورسعید، فرزاد (۱۳۹۲)، بررسی مقایسه‌ای انقلاب اسلامی ایران و انقلاب مصر، بیداری اسلامی در جهان عرب، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- پیشگاهی فرد، زهرا (۱۳۸۸)، تحلیل ژئوپلیتیکی روابط ایران و مصر پس از جنگ جهانی دوم، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- تکیه‌ای، سیدمهدی (۱۳۸۴)، مصر (کتاب سبز)، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- تیجانی سماوی، محمد (۱۳۹۱)، ویژه‌نامه همایش نظریه بیداری اسلامی از منظر امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، ش اول، تهران: انتشارات مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.

- حسینی، مختار (۱۳۸۱)، برآورد استراتژیک مصر، تهران: مؤسسه مطالعات بین‌المللی ابرار معاصر تهران.
- دارابی، حسین (۱۳۹۳)، آسیب‌شناسی جریان موسوم به بیداری اسلامی، دانشگاه شیراز، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، رساله مقطع دکتری.
- دهقانی فیروزآبادی، سید جلال؛ محسنی، سجاد (۱۳۹۴)، علل و عوامل بیداری اسلامی در خاورمیانه و شمال آفریقا (مطالعه موردی تونس، مصر، لیبی و یمن)، مجله سیاست دفاعی، ش ۷.
- دکمبجان، هرایر (۱۳۷۰)، جنبش‌های اسلامی مصر، ترجمه حمید احمدی، تهران: نشر کیهان.
- زکریا، فرید (۱۳۸۹)، ریشه‌های انقلاب مصر، مهنرنامه ش ۹.
- العجاتی، محمد (۲۰۱۱)، الحركات الاحتجاجية في مصر؛ المراحل و التطور (مراحل و سیر تحول جنبش‌های اعتراضی در مصر)، ترجمه شکوه السادات حسینی (۱۳۹۱)، کتاب بیداری اسلامی (۲)، تهران: مؤسسه ابرار معاصر.
- علایی، حسین (۱۳۹۱)، چالش‌های فراوی اسلام‌گرایان برای تشکیل دولت در کشورهای عربی، بیداری اسلامی و تحولات منطقه، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور.
- عنادی، نریمان (۱۳۹۱)، بیداری اسلامی (مطالعه موردی قیام مردم مصر)، قزوین، دانشگاه پیام نور، دانشکده علوم اجتماعی.
- عنایت، حمید (۱۳۷۲)، اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، ترجمه: بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران.
- فرزندی اردکانی، عباسعلی (۱۳۹۱)، واکاوی خیزش‌های اسلامی، تهران: انتشارات روایت فتح، چاپ اول.
- قاسمی، بهزاد (۱۳۹۴)، اخوان المسلمین مصر و تجربه نظام سیاسی، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور.
- قاسمی، مصطفی (۱۳۹۲)، آشنایی با کشورهای اسلامی (مصر)، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور.
- گلدستون، جک (۱۳۸۷)، انقلاب‌ها در دیکتاتوری مدرن، ترجمه محمدتقی دلفروز، تهران: نشر کویر.
- محمدی، منوچهر (۱۳۸۲)، استراتژی نظامی آمریکا بعد از ۱۱ سپتامبر، تهران: نشر سروش.
- مرادی، مجید (۱۳۸۱)، نظریه دولت در اندیشه سیاسی حسن البنا، مجله علوم سیاسی، ش ۱۹.
- مشتاقی، اله کرم (۱۳۹۱)، مفهوم بیداری اسلامی و ریشه‌های آن از نگاه مقام معظم رهبری، مجموعه مقالات همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.

- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، «مجموعه آثار استاد مطهری»، تهران: صدرا.
- ملکوتیان، مصطفی (تابستان ۱۳۸۴)، تأثیرات منطقه‌ای و جهانی انقلاب اسلامی ایران، فصلنامه سیاست دانشگاه تهران، شماره ۱.
- ملکوتیان، مصطفی (۱۳۸۱)، انقلاب از آغاز تا فرجام؛ مروری بر ویژگی‌های هفت‌گانه مشترک انقلاب‌ها، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۵۷.
- نجاتی آرانی، حمزه (۱۳۹۲)، بررسی چالش‌های سیاسی مذهبی فراروی بیداری اسلامی در خاورمیانه پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مطالعه موردی مصر، عربستان و عراق، دانشگاه امام صادق (ع).
- ولایتی، علی‌اکبر (۱۳۹۰)، بیداری اسلامی، تهران: ویژه‌نامه اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی.
- هویدی، فهمی (۲۰۱۱، الف)، خطبه مصریه فی طهران.
<http://www.aljazeera.net/NR/exeres/BB3E33E2-DA40-4CD9>
- هویدی، فهمی (۲۰۱۱، ب)، عن اختطاف الربیع العربی.
<http://www.aljazeera.net/NR/EXERES/5F88FE6C-0325-4619-8954-3F2D0684193C.h>

ج. منابع انگلیسی

- Goldston, Jack A (2011), Understanding the Revolutions of 2011, <http://www.foreignaffair.com>
- Lynch, Marc (2011), America and Egypt after the uprisings, survival, vol 53, no ۲, □□□□□ □□□□.
- Osman, Track (2010) Egypt on the Brinkform Nasser ti Mubarak, new havan : yale university press.

